

ДЖОН ДЖОНСОН,

професор Аризонського державного університету (Темпе, США)

АНДРІЙ МЕЛЬНИКОВ,

асистент кафедри соціології Східноукраїнського національного університету ім. В.Давида (Луганськ)

Екзистенціальні аспекти довіри¹

Abstract

The paper offers interpretation of a trust phenomenon from positions of existential sociology (the approaches of the Californian school and E.Tiryakian). Authors pay attention to emergence, development, and infringement of trust at early life stages. The structure, levels, factors, and aspects of trust presented in various sociological and psychological researches are analyzed: basic trust/ basic distrust (E.Erikson); empathic optimal frustration (H.Kohut); trust to the world, trust to another and trust to own self (T.Skripkina); the personified and abstract trust, ontological security (E.Giddens); radiuses of trust (F.Fukujama); the rational credit of trust, the blind and naïve trust, the cultural capital, a syndrome of distrust, paradoxes of democracy (P.Sztompka). Drawing from the data of annual public opinion surveys, the phenomenon of mass distrust in the Ukrainian society is discussed. Various existential aspects of trust, such as existential experience, ontologic safety, existential choice, absurdity and fear are highlighted and examined. It is emphasized that the problem of distrust in the Ukrainian society should be reoriented and reformulated as the problem of social justice which needs to be considered through a prism of existential experience.

¹ Стаття ґрунтується на матеріалах доповіді “Мудрість недовіри: роздуми з приводу українського суспільства й української соціології”, представленої А.Мельниковим і Дж.Джонсоном на щорічній зустрічі “Суспільства символічного інтеракціонізму”, яка проходила в рамках 102 Конференції Американської соціологічної асоціації (Нью-Йорк, 11–14 серпня 2007 року).

Після того як 1991 року Україна стала незалежною державою, процеси демократії й інституціонального розвитку в ній ускладнювалися глибокою економічною кризою. Криза позначилася на соціальній, політичній, культурній сферах суспільства й проникла у свідомість людей на соціально-психологічному рівні, спричинивши суцільне *соціальне безумство*, як назвали цей стан українські соціологи Євген Головаха і Наталія Панина в однойменній праці [Головаха, Панина, 1994]. Одним із характерних виявів цього соціетального кризового стану був феномен масової недовіри українських громадян, насамперед до політичних інститутів, не здатних здійснювати свої основні функції.

У зв'язку із розпадом двополярного світу і новим етапом розвитку глобального суспільства соціологи почали приділяти дедалі більшу увагу феномену довіри. Ф.Фукуяма, П.Штомпка, Е.Гіденс, Н.Луман, А.Селігмен та інші відомі дослідники пропонують різні концепції й точки зору на соціальні аспекти довіри, але майже всі наголошують важливість чинника довіри в суспільстві й значущість його конституційних і регулятивних функцій. Проте за всього розмаїття досліджуваних характеристик довіри в соціологічних дослідженнях не дістає відображення екзистенціальна інтерпретація цього соціального феномена. Тому головною метою нашої статті стала спроба розглянути деякі екзистенціальні аспекти довіри крізь призму екзистенціальної соціології, предметна область якої охоплює людський “досвід-у-світі” в усіх його формах (каліфорнійська школа) та відображення екзистенціальних вимірів людського буття на соціетальному рівні (Едвард Тірік'ян).

При вивченні феномена довіри в українському суспільстві великий інтерес становлять дані щорічного моніторингу громадської думки, здійснюваного Інститутом соціології НАНУ. Результати цього моніторингу покладено в основу нашого дослідження і роздумів стосовно природи та значення довіри для індивіда і суспільства. Стисло описавши, як довіра виникає в житті більшості людей, що вона для них означає і як виявляється порушення чи зловживання довірою, ми підходимо до утвердження нашої позиції, згідно з якою для українського суспільства “проблема” недовіри громадян має бути переорієнтована або переформульована як *проблема соціальної справедливості*.

Джерела довіри та її роль в індивідуальному досвіді

Вихідною екзистенціальною передумовою довіри є її безпосереднє переживання. Особливий вплив на індивіда такий прямий досвід справляє на ранніх етапах життя, суттєво визначаючи надалі значимість довіри та її вплив на інтегральний екзистенціальний досвід. Переважна більшість людей уперше відчують стани, пов'язані з довірою чи недовірою, ще від моменту народження, а часто навіть у внутрішньоутробному періоді. Зв'язок малюка з матір'ю — глибокий, первинний і засадовий досвід для більшості індивідів. Турботу і любов матері до немовляти ідеалізовано й символізовано в усіх культурах. Всесвітньовідомі дослідження Томаса Бразельтона продемонстрували глибоке значення дитячого зв'язку з матір'ю, а Джон Боллі у праці “Прив'язаність і втрата” підтвердив важливість цього зв'язку в

ширшому контексті людської прив'язаності та вірності взагалі [Brazelton, 1963, 1980; Brazelton et al., 1974; Brazelton et al., 1975; Volby, 1971–1979].

У біологічному сенсі людина має найдовший період залежності порівняно з іншими приматами, і досвід перших місяців завжди конче важливий для подальшого життя людини. У книжці “Мистецтво любити” Еріх Фром стверджує, що рання прив'язаність або залежність вельми суттєво позначаються на подальшому розвитку людини, й особливо на формуванні відчуття безпеки чи, навпаки, незахищеності, ненадійності [Fromm, 1974]. Тельма Роуел також виявила схожий вплив на прикладі інших приматів, яких нерідко ловлять ще в ранньому віці й вирощують як домашніх тварин, а коли вони дорослішають, їх передають до зоопарків. Як зазначає Роуел, у цих штучно вирощених тварин зазвичай майже не спостерігається шлюбної поведінки, а особини жіночої статі не піклуються про своїх немовлят, котрих після цього доводиться вирощувати штучно, відтворюючи, таким чином, проблеми розмноження в наступному поколінні. Звісно, випадки з цими тваринами, утримуваними в зоопарках, можуть істотно різнитися. Той факт, що деякі особини все одно розмножуються, передбачає наявність певного мінімального періоду, впродовж якого набувається необхідний соціальний досвід, що показали дослідження “резус-особин” у ранньому віці. В “особин, ізольованих у віці перших трьох місяців життя, — пише Роуел, — яких після того переводять у групу, не виявлено жодних постійних негативних ознак. Однак ізоляція впродовж першого року життя виявилася руйнівною для всіх соціальних здібностей і навичок. Період між трьома і дев'ятьма місяцями виявився критичним для відтворення нормальної соціальної поведінки, навіть якщо в перші три місяці майже всі комунікативні жести проявлялися” [Rowell, 1972, p. 137].

Значення зв'язку мати–дитина та раннє переживання його може вельми драматично даватися взнаки в тих випадках, коли цей зв'язок або відсутній, або ж мати відмовляється від новонародженого. Ми можемо знову послатися на дослідження Бразельтона, в яких описано подібні випадки. Ще один широко відомий приклад — це численні румунські діти, котрі за часів репресивного режиму Ніколає Чаушеску 1970–1980-х років потрапляли до інших сімей невдовзі після народження. Навіть тоді, коли цих малюків зрештою приймали до дбайливої сім'ї, багато хто з них виявився нездатним подолати наслідки ранніх місяців чи років соціальної ізоляції. Інший, крайній вияв розриву зв'язку з матір'ю ми можемо проілюструвати на прикладі сумнозвісних у США маніяків і серійних убивць: Теодора Банді, жертвами якого стали тридцять три жінки, кинула напризволяще його мати, Елізабет Коуел; Генрі Лі Лукаса, який зізнався в убивстві сотень жінок на теренах Сполучених Штатів, жорстоко била рідна мати, котра й стала його першою жертвою; Девід Берковіц, відомий як “Син Сема”, — стрілець, що вбив одинадцять людей у Нью-Йорку, — був залишений після народження матір'ю, яка й після того, як він пізніше її знайшов, знову від нього відмовилася; Чарльз Старквезер, який убив сімох людей упродовж одинадцяти “божевільних” днів у штаті Небраска, зазнавав приниження з боку своєї матері, тощо [див.: Hickey, 2006].

Загалом високі показники материнської смертності, відомі в історії, незрідка компенсувалися тим, що знаходилися люди, готові замінити ди-

тині матері; найчастіше це тітка, сестра чи бабуся, а за можливості — батько. Дитячий зв'язок із ними та прив'язаність до них у такій ситуації може завдяки “кумулятивному” ефекту переростати у відчуття безпеки, захищеності, любові.

Неабиякий вплив на психологів, які досліджують проблеми розвитку, справила широко відома праця Еріка Еріксона “Дитинство і суспільство”, в який він відзначав розвиток у дітей або відчуття “базисної довіри”, або протилежного відчуття “базисної недовіри” під впливом їхнього середовища [Erikson, 1963]. Базисна довіра означає наявність у дитини узагальненого очікування з боку зовнішнього оточення переважно доброзичливості та позитивних подій; натомість базисна недовіра — наявність протилежних очікувань. Утім, не можна стверджувати, що діти, які відчувають базисну довіру, ніколи не стикаються із негативними й несприятливими чи суперечливими явищами. Життя найчастіше важке і сповнене проблем, проте важливо, що людина, якій властива базисна довіра, переживе, сприйме й інтерпретує різного роду несприятливі події іншим чином, ніж той, хто переживає базисну недовіру. У психологічному плані в дитини у стані недовіри починають розвиватися захисні очікування й способи адаптації до несприятливих подій або дій.

Благотворний і надійний зв'язок матері з дитиною, особливо у поєднанні з іншими вагомими родинними відносинами та прив'язаностями (батько, рідні брати і сестри, бабуся й дідусь тощо), стає важливим підґрунтям успішного процесу подальшого розвитку. Цей процес не є простим, монокаузальним чи лінійним. Натомість він часто буває суперечливим і містить безліч різноманітних аспектів. Діти наражаються на конфлікти й напружені стосунки в сім'ї й у взаємодіях з іншими дітьми та підлітковим середовищем. Успішні зв'язки мають тенденцію сприяти подальшим успіхам у цих проблематичних людських стосунках, тоді як невдачі в цій сфері, аналогічним чином, мають тенденцію зумовлювати інші невдачі. Існує залежність між успішними зв'язками в межах сім'ї та успішним розвитком ранньої дружби, спільності й відчуття кривдності, які, своєю чергою, відіграють важливу роль у разі зіткнення з життєвими негараздами.

На ранній стадії життя виникають як довірчі форми відносин, так і конфліктні й деструктивні, зокрема зловживання довірою. Обидва ці види відносин можуть виникати або в межах сім'ї, наприклад у вигляді типових конфліктів між рідними братами/сестрами, або за її межами, наприклад у вигляді поширених підліткових конфліктів. Ці конфлікти та зловживання можна поділити за рівнем значимості їхнього впливу і подальших наслідків. У дружніх стосунках дітей молодшого віку, як правило, порушення зв'язку можна досить легко виправити й відновити. Для старших дітей, які зіткнулися зі “зрадництвом”, узагальненим патерном поведінки стає переорієнтування прихильностей і побудова нових дружніх стосунків. Серйозні зловживання довірою обтяжені емоційно пригнічувальним ефектом у будь-якому віці. На крайній вияви зрадництва індивід може відповісти насильством, помстою або, що найчастіше трапляється, ставши менш довірливим, не вдаватися до радикальних дій у відповідь.

Коли насильство над малечею в дитинстві набуває особливо жорсткого характеру, наслідки для людини можуть бути дуже глибокими. Зловживан-

ня довірою в таких випадках залишають слід на решту життя. В останні со-рок років у США з'явилося чимало праць з цієї теми [див.: Barnett et al., 2005]. Зокрема, дослідження Гайнца Когута [Kohut, 1971, 1977] доводять, що вияви агресії в дитячому віці й у ранньому дитинстві — надзвичайно поширене явище. Така агресія виникає як реакція на *значимих інших*, які не забезпечують задоволення потреб, необхідного для подальшого розвитку дитини. Щодо цього чинника Когут застосовує поняття “оптимальна емпатична фрустрація”, що означає соціальний процес, який дає дітям розуміння того, що неможливо постійно задовольняти всі свої потреби. Це розуміння формується не внаслідок відмов чи зневаги з боку батьків або опікунів, а тому, що вони не можуть “зглянутися на становище” дитини кожної миті. Немовлята реагують на “оптимальну фрустрацію” з певною мірою наполегливості, або здоровою агресією, і завдяки цьому зрештою дізнаються, що життя не завжди прекрасне, і світ існує не заради єдиної мети — задовольняти їхні потреби. Разом із тим у цьому процесі дитина переживає власне здорове самоствердження й починає розуміти, як можна використовувати це у взаємодії зі значимими іншими.

Проте в ситуаціях, коли потреби дитини систематично й безупинно не задовольняються, коли вона наражається на постійні відмови, її самоствердження може переростати зі здорової форми у згубну. Ця трансформація самоствердження відображена в дослідженнях Лоні Атенса [Athens, 1992], які засвідчують, що коли дитина стикається із жорстокістю, коли ситуація стає болісною і вона “психологічно зломлена”, рання (м'яка) агресія самоствердження може перетворитися на захисний чи руйнівний гнів, ворожість і насильство стосовно інших людей. У найгірших випадках жорстокого поводження чи постійних відмов людина може стати параноїком ба навіть, як видно з книжки Атенса, “небезпечним, жорстоким злочинцем”.

Стан довіри не властивий людині від самого початку. Довіру переживають і досягають у соціальному за своїми основами процесі розвитку, що включає конфлікти, напружені відносини й навіть зрадництво. Люди навчаються, відчуваючи довіру і зловживання нею. Мірою того, як індивід дорослішає і розвивається, нагромаджується досвід, пов'язаний із довірою і недовірою.

Структура та рівні довіри

Екзистенціальний досвід довіри завжди соціально структурований і стратифікований. Довіра мешканців великих урбаністичних метрополій суттєво відрізняється від довіри більш відособлених жителів сільської місцевості; довіра в межах однієї соціальної страти чи етнічної групи може меншою мірою поширюватися на інші соціальні верстви й етнічні групи тощо. Довіра на міжособистісному рівні, у ситуаціях безпосередньої взаємодії може значно відрізнятися від довіри до абстрактних систем (“анонімних інших”), яка передбачає безособові зобов'язання. На думку британського соціолога Ентоні Гіденса, “персоніфікована” довіра “слугує головним джерелом почуття чесності й автентичності”, мінімізуючи тим самим загрозу “втрати особистісного смислу” [цит. за: Заболотная, 2003: с. 68]. Разом із тим

довіра до анонімних інших (якими можуть виступати різноманітні складові суспільства, соціальні інститути тощо) виконує найважливішу функцію, забезпечуючи відчуття надійності самих повсякденних відносин. Щоби позначити стан довіри/недовіри й наголосити екзистенціальний аспект цих феноменів, Гіденс вживає поняття “онтологічна безпека”, під яким він розуміє “конфіденційність або довіру, що являють собою природний і соціальний світи, включно із базовими екзистенціальними параметрами самості й соціальної ідентичності” [Гидденс, 2003: с. 499]. Отже, для відчуття онтологічної безпеки людині потрібен певний досвід довірчих зв'язків і відносин як із конкретними людьми у ситуаціях face-to-face, так і з анонімними іншими.

У зв'язку з виокремленням двох рівнів довіри — особистісного й абстрактного — виникає поняття “радіуса довіри” (Ф.Фукуяма). Радіуси довіри між індивідом і рештою збільшуються залежно від рівня масштабності й абстрактності: довіра за віковими, статевими, расовими ознаками; довіра до різноманітних соціальних ролей; довіра до соціальних груп; довіра до соціальних інститутів; довіра до соціальних систем [див.: Фрейк, 2006]. Утім, очевидно, що персоніфікована й абстрактна довіра не існують окремо, в чистому вигляді. Абстрактні системи завжди виявляються на персоніфікованому рівні й навпаки — індивіди, з якими ми вступаємо в безпосередні взаємодії, завжди наділені “ознаками абстрактності”, тобто є носіями соціальних ролей, представниками соціальних груп та інституціональних сфер життя суспільства тощо.

Відомий російський дослідник проблеми довіри Тетяна Скрипкіна проаналізувала структуру цього соціального феномена з позицій, близьких до екзистенціального підходу в соціології. Вона зазначає, що внаслідок руйнації усталених суспільних норм і переходу суспільства від “соціоцентричної” системи цінностей до “персоноцентричної” збільшується кількість “ступенів свободи” для вибору себе і свого життя кожним конкретним індивідом. А оскільки багато хто не в змозі впоратися з відповідальністю, що виникає разом із можливістю вибору, й відмовляється від “свободи” (в екзистенціальному сенсі цього поняття), це призводить до втрати “відчуття себе” й особистісної ідентичності, що врешті-решт породжує кризу довіри в суспільстві.

Т.Скрипкіна вирізняє в структурі довіри три основні нерозривно пов'язані між собою елементи — довіру до світу, довіру до іншого та довіру до себе. Довіру взагалі вона визначає як форму віри, що являє собою самостійний різновид ставлення до світу й до себе, сутність якого відображається у співвідношенні міри довіри до світу й міри довіри до себе. Головними умовами виникнення довіри дослідниця вважає актуальну значимість об'єкта довіри й оцінку його як безпечного. Глибше аналізуючи структуру довіри, вона виявляє шість основних видів цього соціально-психологічного феномена залежно від поєднання різних типів позицій, що їх посідають двоє суб'єктів взаємодії один щодо одного і водночас стосовно себе (наприклад, обидва суб'єкти довіряють собі, але не довіряють іншому; обидва покладаються один на одного більше, ніж на себе, тощо), і це зумовлює відмінності в результатах цих соціальних взаємодій.

З погляду екзистенціальної соціології у пропонованій моделі структури довіри особливий інтерес становить такий її елемент, як “довіра до себе”. Вплив цього елемента довіри, відзначає Скрипкина, дається взнаки в тому, які вчинки людина здійснює, наважуючись на них і відповідаючи за них. Таким чином, довіра до себе виступає як здатність самостійно ставити цілі й довіряти собі у досягненні їх. Цілепокладання завжди тісно пов’язане з проблемою вибору. Скрипкина наголошує, що вибір в екзистенціальному сенсі визначається передусім ціннісно-смысловими координатами, котрі виконують при цьому функцію обмеження. Проблема вибору пов’язана також із минулим досвідом успіхів і невдач та з усвідомленням власних можливостей, тобто впливає із динамічного відношення між домаганнями й самооцінкою індивіда [Скрипкина, 1998].

Інший відомий дослідник, польський соціолог Пьотр Штомпка, вивчаючи довіру в суспільстві, виокремлює три основні рівні вияву цього феномена. Перший із них, *раціональний кредит довіри*, виражається в тому, що людина раціонально оцінює й обмірковує рівень своєї довіри та можливі ризики, зважаючи на різноманітні аспекти ситуації (репутація, статус суб’єкта, що заслуговує чи не заслуговує на довіру, тощо). Другий рівень, що його можна назвати *базовою довірою*, — це психологічна властивість, уґрунтована на ранньому досвіді й у деякого здатна взяти гору над раціональними міркуваннями, викликаючи, скажімо, “сліпу й наївну довіру” до людей чи соціальних інститутів. Третій рівень довіри, *культурний капітал*, виходить за межі окремо взятих акторів і втілюється в “*типових орієнтаціях*, які поділяє велика кількість індивідів і які мають соціальний характер, а відтак, справляють певний нормативний тиск чи обмеження щодо кожного актора. У цьому сенсі довіра стає властивістю людських спільнот, утворюючи *культурний капітал*, від якого люди можуть відштовхуватися у своїх діях” [Sztompka, 1998: p. 20].

Цей, третій рівень довіри, також може переважати *над раціональним кредитом* довіри, змушуючи людей дотримуватися культурних вимог і довіряти навіть тому, хто/що є недостатньо надійним, виходячи із двох інших рівнів довіри.

Досліджуючи соціальний феномен довіри, Штомпка дійшов низки висновків. Усі посткомуністичні країни переживають стан “синдрому недовіри”, дія якого зменшується мірою поступової стабілізації соціальних відносин, починаючи від середини 1990-х років. Ця тенденція не підтверджується результатами всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАНУ (табл.), за якими рівень довіри в українському суспільстві, за деякими винятками, залишався незмінним упродовж 10 років (1994–2004); лише 2005 рік, згідно з Н.Паніною, став “роком перелому”, що, мабуть, було зумовлено політичними подіями в країні [див.: Паніна, 2005]. У зв’язку з тенденціями зниження чи підвищення рівня довіри в суспільстві Штомпка пише: “Якщо соціальна організація, структура інститутів, цивілізаційне і технічне середовище повсякденного життя тривалі й усталені, то в разі змін, що відбуваються поступово й у передбаченому напрямі, найімовірніше виявлятиметься *культура довіри*. З іншого боку, за ситуації швидких і радикальних соціальних змін, що відбуваються раптово і, напевно, навмання, без

явної логіки та спрямованості, втрачається екзистенціальна безпека і виникає тенденція поширення загальної недовіри” [Sztompka, 1998: р. 23]. Зрештою Штомпка виявляє виникнення й розвиток зі стану екзистенціальної кризи “двох парадоксів демократії”, безпосередньо пов’язаних із феноменом довіри в суспільстві, — *інституціоналізації недовіри в ім’я довіри* та виявів *інституціоналізованої недовіри лише в крайніх випадках*, на загальному тлі культури довіри.

Таблиця

Динаміка рівня довіри в українському суспільстві

Індекс довіри населення до:	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Сім’ї та родичів	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,5	4,5	4,4	4,5
Співвітчизників	3,1	3,2	3,2	3,1	3,2	3,1	3,1	3,1	–	–	3,2	3,4
Сусідів	3,3	3,2	3,3	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	–	–	–	3,3
Колег	3,3	3,4	3,3	3,2	3,3	3,2	3,2	3,3	3,5	3,4	3,3	3,5
Церкви і духівництва	3,1	3,2	3,0	3,0	3,0	2,9	3,1	3,1	3,3	3,2	3,3	3,5
Астрологів	2,5	2,5	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4
Засобів масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	3,0
Податкової інспекції	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2,3	2,3	2,4
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,1	2,2	2,2	2,3	2,2	2,3	2,2	2,3	2,4
Прокуратури	–	–	–	–	–	–	–	–	2,3	2,3	2,4	2,4
Судів	–	–	–	–	–	–	–	–	2,3	2,3	2,4	2,4
Президента	2,3	2,9	2,6	2,4	2,1	2,2	2,7	2,2	2,2	2,2	2,3	3,4
Верховної Ради	2,3	2,1	2,1	2,0	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,2	2,9
Уряду	2,3	2,4	2,3	2,2	2,1	2,1	2,4	2,3	2,2	2,2	2,3	3,1
Місцевих органів влади	–	–	–	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,7
Армії	3,1	3,2	3,1	3,0	3,0	3,0	3,1	3,0	3,1	3,0	3,1	3,1
Профспілок	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,5	2,5	2,5	2,6	2,7
Політичних партій	–	1,9	2,0	2,0	2,1	2,1	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5
Комуністичної партії	2,3	2,1	2,1	2,1	2,4	2,4	2,2	2,3	–	–	–	2,3
Керівників державних підприємств	2,5	2,4	2,3	2,3	2,3	2,3	2,4	2,5	–	–	–	2,6
Приватних підприємців	2,4	2,3	2,4	2,3	2,4	2,4	2,5	2,5	–	–	–	2,6
Банків	–	–	–	–	–	–	–	–	2,1	2,2	2,3	2,5
Страхових компаній	–	–	–	–	–	–	–	–	1,9	2,0	2,1	2,2
Благодійних фондів, громадських асоціацій та об’єднань	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2,4	2,4

Примітка: Середній бал за шкалою 1–5 балів [див.: Паніна, 2005].

Під кутом зору екзистенціальної соціології розгляд рівнів і структури довіри, як, утім, застосовно до структури будь-якого іншого соціального процесу чи явища, передбачає переосмислення класичного розуміння структурного підходу. Едвард Тірік'ян зазначав, що соціальні структури за своєю природою відмінні від фізичних структур: "...розуміння соціальних структур як (моральних) явищ суспільної свідомості, а не як фізичних об'єктів дасть нам змогу розглянути проблему соціальної зміни як перетворень у свідомості, а не у фізичній дійсності. Оскільки свідомість не є фіксованою або статичною, то й розгляд соціальної структури та аналіз формування патернів інституціонального життя мають передбачати застосування понять "структурації", "деструктурації" і "реструктурації" [Tiryakian, 1970: p. 116].

Глибший погляд на феномен довіри та його структуру з позицій екзистенціальної соціології допоможе ліпше зрозуміти сутність, закономірності й тенденції його формування та змін. Разом із тим висвітлення екзистенціальної природи довіри на мікрорівні слугує вихідною установкою для вивчення масового відображення цього явища на соціальному рівні.

Феномен масової недовіри в українському суспільстві

Українській соціологічній спільноті добре відомо, що від початку 1990-х років Інститут соціології НАН України реалізує великомасштабний проект щорічного моніторингу громадської думки. Метою моніторингу стало вивчення поточної соціальної ситуації в українському суспільстві, його структури, інститутів, національних і культурних особливостей, що дістають відображення у громадській думці. Групу дослідників очолили соціологи Наталія Паніна та Євген Головаха. У 2001 році вони опублікували книжку "Tendencies in the Development of Ukrainian Society 1994–2001: Sociological Indicators"¹, де було наведено результати цього всебічного моніторингу в Україні [Panina, Golovakha, 2001].

Докладне вивчення цього дослідницького звіту змушує визнати високий рівень недовіри громадян, що охоплює фактично всі аспекти життя в Україні. З приводу цього "стану масової недовіри до державних і громадянських інститутів суспільства" автори зазначають: "Ви можете звернути увагу на рівень довіри населення до основних соціальних інститутів і структур влади і побачити, що, у середньому, довіра громадянина поширюється тільки безпосередньо на самого себе, сім'ю і Бога" [Panina, Golovakha, 2001, p. 122–123]. Далі, результати однієї з таблиць, що містить порівняльні показники вияву довіри в різних сферах життя українського суспільства [Panina, Golovakha, 2001: table B2, p. 53], свідчать, що показники довіри до астрологів вищі, ніж аналогічні показники стосовно всіх офіційних держав-

¹ Незважаючи на те, що далі в статті ми використовуємо дані всеукраїнського моніторингу за 1994–2001 роки, як уже зазначалося, аналогічний дослідницький звіт за 2005 рік показав, що загалом рівень довіри в українському суспільстві від 2001–2004 років не змінився [Паніна, 2005]. Виняток становить 2005 рік, але ці зміни потребують окремого розгляду.

них інститутів, зокрема Верховного Суду, парламенту, Президента, міліції, політичних партій, профспілок і приватних підприємців.

Високий рівень недовіри настільки поширений, згідно з даними звіту, що в разі співвіднесення його з високими показниками за позицією “не відповіли” вдумливий читач може виявити здоровий скептицизм з приводу того, чи варто взагалі вірити цим даним. Зрештою, з таким високим рівнем недовіри стосовно всіх аспектів соціального порядку, на яких підставах можна взагалі визнавати ці відповіді й довіряти їм? Це — доволі серйозне питання, й самі ми не можемо тут на нього відповісти. Навіть якщо гіпотетично припустити, що українські громадяни виявляють вищий рівень довіри до соціологів, які проводили опитування, ніж до будь-яких інших службовців державної чи суспільної установи (що пересуне останніх до ще нижчого рівня за прийнятою шкалою), то це могло б спричинитися до підвищення коефіцієнта похибки вибірки і, в підсумку, поставило би під сумнів геть усе дослідження. Це дає підстави передбачати більшу ймовірність того, що такі дані опитування, отримані в Україні, недостатньо достовірні.

Якщо українські респонденти, котрі брали участь в опитуванні, виявили до нього не більше довіри, ніж до решти державних і громадянських інститутів в Україні, тоді чому б вони взагалі мали серйозно поставитися до своїх відповідей і власне їхнього змісту? Це також, на наш погляд, непросте питання. Дослідники, які працюють у сфері теорії символічного інтеракціонізму, мабуть, підтримали б нас у тому твердженні, що опитувальна ситуація сама потребує вивчення як складна соціальна взаємодія, що найчастіше відбувається між двома, а іноді — між кількома людьми. Ці люди заздалегідь не знайомі один з одним і не підтримують жодних особистих стосунків. Таким чином, контекст, із якого на стадії формулювання певних тверджень чи пунктів анкетного опитування виникають різні значення, створюється за ситуації face-to-face.

Такий підхід до опитувальної ситуації дістав відображення у праці Аарона Сікурела “Метод і вимірювання в соціології”, де він стверджує, що результати інтерв'ю або анкетного опитування не можна розглядати як “непроблематичні дані” [Cicourel, 1964]. Результати мають досліджуватися в розрізі тих аспектів опитування, котрі показують, яким чином полстери і незнайомі їм раніше люди (респонденти) створюють, узгоджують і керують смисловими значеннями в перебігу зустрічі face-to-face. Крім того, дослідники, котрі знаються на працях Герберта Блумера, могли б помітити, що значення у ситуаціях face-to-face можуть виникати із самих цих ситуацій. Значення виникають із “живого” контексту соціальної взаємодії (інтерв'ювання чи анкетування), який не може бути прийнятий як апіорний чи просто “даний” у дослідженні [Blumer, 1969].

Позаяк ми не знаємо точно цих аспектів українського моніторингу, ми би припустили, що деякі респонденти могли інтерпретувати запитання моніторингу як привід “голосування” за ту чи ту відповідь, можливо, воліючи “надіслати повідомлення” тим представникам влади, котрі стали об'єктами їхніх виборчих преференцій, і водночас усе це не залежало від того, що вони “насправді відчували” або “насправді думали” стосовно змісту самого запитання.

У згаданому вище дослідницькому звіті Головаха та Паніної, з позиції екзистенціальної соціології, ще одним із найцікавіших аспектів є дані, вміщені у таблиці С4. 13 “Психологічний стан: інтернальність/екстернальність” [Panina, Golovakha, 2001]. Ці дані засвідчують, що, наприклад, у 2001 році більшість українських громадян (53,6%) вважали, що їхнє життя залежить радше від зовнішніх обставин. Екзистенціальні філософи могли б зазначити, що це вияв “дурної віри”¹, екзистенціального аналога марксистської ідеї “хибної свідомості”. Але для соціолога це цікава можливість для емпіричного дослідження конструювання сенсів, за допомогою яких люди визначають *причини* або *впливи* зовнішніх обставин. Якою є лінгвістична структура вираження цих сенсів? Яким чином ці сенси зумовлені соціальним середовищем? І як пов’язаний феномен масової недовіри в українському суспільстві із критеріями інтернальності/екстернальності? Тут ми можемо знайти чимало цікавих можливостей для подальших досліджень.

Утім, незалежно від усіх висунутих нами припущень, очевидно, що українські вчені й дослідники розглядають високий рівень недовіри як серйозну проблему щодо безпосереднього національного майбутнього України, що дістало відображення, зокрема, в колективній праці українських соціологів “Соціологія в Україні” [Sociology in Ukraine, 2000].

Мудрість недовіри

Довіру пізнають у процесі соціального розвитку, що найчастіше триває впродовж значного проміжку часу. Недовіру також пізнають. Людина може пережити стани недовіри тривалий період життя, але найчастіше вона виникає в результаті негативного досвіду. Якщо громадяни України висловлюють такий високий рівень недовіри до національних політичних, державних і громадянських інститутів, то не тому, що вони — “неадекватні” як люди чи як громадяни. Недовіра — результат їхнього екзистенціального досвіду, в якому вони зіткнулися зі зловживанням їхньою довірою, наприклад, із невиправданими політичними очікуваннями й невиконаними обіцянками політиків чи партійних лідерів.

Водній зі своїх праць до цього аспекту звертаються Євген Головаха і Наталія Паніна. Вони зазначають, що конфлікт між демократичними ідеалами й реальним втіленням їх, маючи закономірне підґрунтя, зумовлює формування негативних оцінок якості, темпів і глибини демократичної трансформації. “Нинішня двоїстість ставлення до демократії, — пишуть Головаха і Паніна, — дістає вияв як у соціальній, так і в індивідуальній свідомості. Соціально-психологічна амбівалентність поділяє суспільство на прихильників і противників міфу про рівність і захищеність людей у соціалістичній державі. Свідчення індивідуальної амбівалентності виявляються в установах щодо політичного й економічного розвитку. Вони можуть бути

¹ Мається на увазі концепція Ж.-П. Сартра, згідно з якою людина уникає усвідомлення своєї відповідальності з приводу “екзистенціального вибору”, посилаючись на те, що її поведінка визначається середовищем і різного ґатунку об’єктивними причинами.

взаємовиключними, наприклад, у разі підтримки ринкової економіки й контролю цін або схвалення багатопартійної системи й недовіри до всіх партій” [Golovakha, Panina, 2000: p. 118].

У цій амбівалентності, якщо розглядати її глибше, увиразнюється ще одна важлива екзистенціальна характеристика довіри — абсурдність. Так, дотримуючись логіки “парадоксів демократії” П.Штопки, ми могли б зазначити, що в українському суспільстві виявляється “третій парадокс демократії” — *люди довіряють владу тим, кому вони не довіряють*. Щоб зрозуміти причини цього феномена, зазначають Головаха і Паніна, необхідно зважати на емоційний стан людей за обставин тривалої соціально-економічної кризи. Довіра і недовіра є емоційними станами, здатними позитивно чи негативно впливати на життя людини, але ані те, ані те не може звільнити людей від необхідності приймати рішення щодо життєво важливих проблем, від відповідальності перед лицем екзистенціального вибору. “Якщо люди не довіряють нікому з кандидатів на владні посади, то вони голосують за тих, кому вони не довіряють меншою мірою... Але неможливо вибрати президентом Бога, родичів — парламентарями, а себе — очільником уряду” [Golovakha, Panina, 2001].

Поряд з “абсурдом”, ще одним тісно пов’язаним із феноменом довіри/недовіри в суспільстві феноменом є *страх* — постійна тема міркувань усіх екзистенціальних мислителів. Поширення страху і недовіри являє собою політичну тактику, відому з давніх-давен, і використання її має довгу історію і в тоталітарних, і в демократичних суспільствах. За тоталітарного політичного ладу поширення страху і недовіри можуть використовувати для виправдання централізованої або тоталітарної влади, яке зазвичай містить обіцянку кращого майбутнього і досконалішого суспільного порядку. Однак поширення страху й недовіри нерідко використовують і в демократичних суспільствах. Історія США знає безліч прикладів підживлюваних страхом “моральних хрестових походів”, спрямованих на різноманітні расові чи іммігрантські групи, наркотики, алкоголь, маріхуану, сексуальну маніакальність, а останнім часом — на терористів [див.: Altheide, 2006]. Поширення страху в суспільстві можуть застосовувати в межах тактики створення соціальної дистанції й ізоляції тих чи тих різноманітних соціальних груп або стратегії за принципом “розділяй і пануй”, що тривалий час слугувала імперіалістам.

Коментуючи крах короткочасного експерименту з демократією в Росії, Ганна Політковська зазначала, що російське суспільство не є більше суспільством. Це маса ізольованих один від одного людей, які не бачать і не чують одне одного, замість об’єднатися, бути разом — стати російським народом. Але нічого не відбувається, й ті, хто глибоко переживає такий стан справ, розуміють, що нікого це не турбує. Навіть якщо в деяких “бетонних комірках без вікон і дверей” перебувають ті, хто це все ж таки усвідомлює, то це не призводить до жодної дії: “...вони згадують про чужі проблеми лишень тоді, коли їхня власна ситуація стає вкрай нестерпною... Влада докладає усіх зусиль, аби зробити ці комірці ще більш непроникними, посяяти суперечності, налаштувати одних проти інших, тобто розділяє і владарює. І люди піддаються. Це — справжня проблема. Саме тому революція в Росії, коли

вона трапляється, завжди є тільки найбільш крайнім виявом. Перепони між комірками руйнуються лише тоді, коли негативні емоції в них стають уже неконтрольованими” [Politkovskaya, 2007: p. 255].

Повертаючись до прикладу американського суспільства, ми можемо побачити дію відзначених вище “парадоксів демократії”. Батьки-фундатори США були напрочуд недовірливими людьми. Політичні лідери були високоосвіченими, здобували класичну освіту. Вони усвідомлювали, що людська історія здебільшого була історією тиранії, тож інституціоналізували свою недовіру в процесі формування американської Конституції та управління. *Американська Конституція інституціоналізує недовіру*. Політичні лідери не довіряли всім гілкам влади — виконавчій, законодавчій і судовій і припускали: якщо їм дати змогу діяти самостійно, тоді все обернеться корупцією та зловживанням владою. Вони створили систему “стримань і противаг”, щоби кожна гілка влади була обмежена у своїх повноваженнях.

У промовах політичних діячів незрідка лунають вражаючі риторичні висловлення про те, як американці люблять свободу, про їхнє прагнення щастя тощо, але фактично засадові юридичні документи і закони США інституціоналізують недовіру. Недовіра є особливою цінністю для тих, хто переймається політичною та соціальною справедливістю. Важливо не довіряти високим прокламаціям політиків та інших лідерів, побачити всю кухню політичної риторики, щоби зрозуміти, хто що робить і в чиїх інтересах і куди ведуть фінансові сліди. Здавалося б, система стримувань і противаг Конституції Сполучених Штатів позитивно зарекомендувала себе впродовж двох останніх століть. Проте нещодавне виникнення “імперського президентства” й підпорядкування законодавчих і судових гілок виконавчої влади знову нагадує нам мудрість батьків-фундаторів стосовно того, що політична тиранія була домінантною темою в історії і що будь-які політичні форми згодом можуть трансформуватися в щось абсолютно протилежне.

Становлення демократії завжди відбувається в певному історичному і культурному контексті. Вона виникає і розвивається упродовж тривалого часу. Поки не зрозуміло, чи вдасться подолати масову недовіру українських громадян прогресивними політичними діями й соціальними змінами у спробах зробити політичні процеси ухвалення рішень відкритими і прозорими для всіх сторін, створити процесуальне правосуддя і незалежну судову владу, поширити соціальну справедливість на більший спектр груп інтересів. Але поки багато хто вірить у досягнення цієї соціальної справедливості, мудро залишатися недовірливим до політичної риторики і порожніх обіцянок політичних діячів.

Висновки

У цій статті ми спробували визначити і розглянути деякі екзистенціальні аспекти довіри та її соціальної сутності. Ми не впорядковували ці аспекти у строгую логічну систему і виокремили тільки ті з них, які можуть, на

наш погляд, мати найбільше значення для розуміння сучасного стану цього соціального феномена. Вихідним пунктом екзистенціалізму була криза людини. Для екзистенціальної соціології це криза сучасного суспільства, одним із виявів якої, що видно на прикладі України, є “синдром недовіри” — відображення екзистенціального виміру людського буття на соціальному рівні.

Фундаментальним, конституційним екзистенціальним аспектом довіри є **безпосередній досвід переживання** цього феномена. Важливим етапом досвіду довіри/недовіри є ранні роки життя людини, коли формується її базова установка і здатність до довірливих соціальних взаємодій — установка, що завжди пов’язана із попереднім досвідом і не може бути цілком переглянута суто рефлексивним шляхом, без зв’язку із новим досвідом. У такий спосіб нагромаджується досвід, пов’язаний із довірою і недовірою. Серйозні порушення відносин довіри, особливо в ранньому віці, можуть впливати на людину решту її життя. Однак й “наївна довіра” може призводити до негативних наслідків. Тому необхідна *мудрість недовіри*, а також певний баланс між довірою до себе і довірою до інших.

Ще один важливий екзистенціальний аспект довіри, як показав аналіз структури і рівнів довіри на основі концепцій Е.Гіденса, П.Штомпки, Т.Скрипкіної та інших дослідників, — **онтологічна безпека**, відчуття якої є первинною потребою людини і яка можлива лише за наявності певного позитивного досвіду довіри. При цьому важливим є досвід як “персоніфікованої довіри” — головного джерела відчуття індивідуальної автентичності, так і “абстрактної довіри”, що забезпечує фонове відчуття надійності самих повсякденних відносин і формує *соціетальний культурний* капітал довіри.

Наступним аспектом довіри є **екзистенціальний вибір**, укорінений у такій складовій цього феномена, як “довіра до себе”, що являє собою здатність самостійного цілепокладання й довіри до себе в досягненні цілей. Цілепокладання завжди тісно пов’язане з проблемою вибору, яка також сягає корінням минулого досвіду успіхів і невдач і стає результатом “компромісу” між власними прагненнями й можливістю їх здійснення.

Інші екзистенціальні аспекти довіри/недовіри на соціальному рівні, що їх ми заторкнули, — це такі стани, як абсурд і страх. Соціальний абсурд і суперечності, що його викликали, породжують у сучасних суспільствах так звані парадокси демократії, що утверджують недовіру як необхідну умову довіри. В українському суспільстві ми засвідчуємо вияв “третього парадокса демократії”, сутність якого полягає в тому, що люди довіряють свої повноваження тим, кому вони не довіряють. Поряд з абсурдом, свідоме поширення страху в суспільстві є відомою тактикою, що вможливорює маніпулювання довірою і недовірою, спрямовуючи їх у необхідне для політичних керівників річизце.

Крім розгляду теоретичних аспектів ми звернули увагу також на методологічну складову досліджень довіри й дійшли висновку, що дані масових опитувань (на прикладі всеукраїнського моніторингу ІС НАНУ) необхідно піддавати глибшій, усебічній інтерпретації, в якій слід зважати також на саму опитувальну ситуацію.

І нарешті, один із наших висновків зводиться до тези: *недовіра — не проблема, проблема — справедливість*, що передбачає позицію, згідно з якою “проблема” недовіри в українському суспільстві має бути переорієнтована і знову сформульована як проблема соціальної справедливості, розглядувана в контексті екзистенціального досвіду.

Література

- Гидденс Э.* Устроение общества: Очерк теории структуризации. — М., 2003.
- Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К., 1994.
- Заболотная Г.М.* Феномен доверия и его социальные функции // Вестник РУДН. Сер.: Социология. — 2003. — № 1 (4). — С. 67–73.
- Панина Н.* Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К., 2005.
- Скрипкина Т.П.* Доверие как социально-психологическое явление : Дисс. ... д-ра психол. наук. — Ростов н/Д., 1998.
- Фрейк Н.В.* Концепция доверия в исследованиях П.Штомпки // Социологические исследования. — 2006. — № 11. — С. 10–18.
- Altheide D.* Terrorism and the Politics of Fear. — Walnut Creek (CA), 2006.
- Athens L.* The Creation of Dangerous, Violent Criminals. — Urbana (IL), 1992.
- Barnett O. et al.* Family Violence Across the Life Span. — Thousand Oaks (CA), 2005.
- Blumer H.* Symbolic Interactionism: Perspective and Method. — Englewood Cliffs (NJ), 1969.
- Bolby J.* Attachment and Loss : 3 vol. — N.Y., 1971–1979.
- Brazelton T.* The Early Mother-Infant Adjustment // Pediatrics. — 1963. — № 32. — P. 931–938.
- Brazelton T.* Behavioral Competence of the Newborn Infant // Parent-Infant Relationships / Ed. by P.Taylor. — N.Y., 1980.
- Brazelton T., Kowalski B., Main M.* The Origins of Reciprocity: The Early Mother-Infant Interaction // The Effect of the Infant on its Caregiver / Ed. by M.Lewis, L.Rosenbaum. — N.Y., 1974.
- Brazelton T. et al.* Early Mother-Infant Reciprocity // Parent-Infant Interaction / Ed. by M.A.Hofer. — Amsterdam, 1975.
- Cicourel A.* Method and Measurement in Sociology. — N.Y., 1964.
- Erikson E.* Childhood and Society. — N.Y., 1963.
- Fromm E.* The Art of Loving. — N.Y., 1974.
- Golovakha E., Panina N.* The Development of Democratic Political Identity in the Contemporary Ukrainian Political Culture // Sociology in Ukraine: Selected Works Published During the 90th / Ed. by E.Golovakha, N.Panina, V.Vorona. — К., 2000. — P. 117–126.
- Golovakha E., Panina N.* A social portrait of contemporary Ukraine // The Independent cultural journal “ji”. — 2001. — № 22. — Vol. 2. — <<http://www.ji.lviv.ua/n22texts/holovaha.htm>>.
- Hickey E.* Serial Murderers and their Victims. — Belmont (CA), 2006.
- Kohut H.* The Analysis of the Self. — N.Y., 1971.
- Kohut H.* The Restoration of the Self. — N.Y., 1977.
- Panina N., Golovakha E.* Tendencies in the Development of Ukrainian Society 1994–2001: Sociological Indicators. — К., 2001.

Politkovskaya A. A Russian Diary. — L., 2007.

Rowell T. The Social Behavior of Monkeys. — N.Y., 1972.

Sociology in Ukraine : Selected Works Published During the 90th / Ed. by E.Golovakha, N.Panina, V.Vorona. — K., 2000.

Sztompka P. Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy // European Journal of Social Theory. — 1998. — № 1 (1). — P. 19–32.

Tiryakian E. Structural Sociology // Theoretical Sociology: Perspectives and Developments / Ed. by J.McKinney, E.Tiryakian. — N.Y., 1970. — P. 111–135.